

הסוגיא השישית – הסבר לטעות העדים בעניין יום האירוע (מא ע"ב)

משנה

משנה ג

אחד אומר: בשנים בחדש, ואחד אומר: בשלשה בחדש – עדותן קיימת, שזה יודע בעבורו של חדש וזה אינו יודע בעבורו של חדש.
אחד אומר: בשלשה, ואחד אומר: בחמשה – עדותן בטלה ...

גמרא

- [1] אחד אומר כו';
- [2] עד כמה? ¹
- [3] אמר רבי אחא בר חנינא אמר רבי אסי אמר רבי יוחנן: ² עד רובו של חודש.
- [4] אמר רבא, אף אנן נמי תנינא:
- [5] אחד אומר: בשלשה, ואחד אומר: בחמשה – עדותן בטילה, ואמאי? נימא שזה יודע בשני עיבורין וזה אינו יודע בשני עיבורין!
אלא לאו, משום דברובה ידע.
- [6] לעולם אימא לך ברובה נמי לא ידע ובשיפורא ידע:
בחד שיפורא אמר דטעי; בתרי שיפורא לא אמר דטעי.

1 בכ"י פירנצה והרצוג נוסף אחר השאלה "ועד כמה": "סימ' ר"ב מברכ"י כאיל"ז בתחבול"ת", בכ"י מינכן, הסימן בא קודם השאלה, והוא שונה במקצת: "וע"כ מברכ"י באל"ז בתחבול"ת סימ". אלו הם סימני המימרות של "רב אחא בר חנינא אמר רב אסי אמר ר' יוחנן", המופיעים כאן ובסוגיות הבאות. לדיון מפורט במשמעותם של שינויים אלו ושל השינויים שיוזכרו בהערה הבאה ראו בחלק הנוסח.

2 בכ"י קרלסרוה ויד הרב הרצוג מופיעים ארבעה שמות בשרשרת המסירה ולא שלושה. בכ"י קרלסרוה נוסף "ר' אבינא", ובכ"י יד הרב הרצוג – "רבא". שריד ממסורת קדומה זו נותר גם בכ"י מינכן במימרא אחת בלבד מתוך הארבע, ר' בחלק הנוסח, בהערות לשורות 150-151.

מסורת התלמוד

[1] תוספתא סנהדרין ט א; [2-3] ירושלמי סנהדרין כב ד, ה ג; ³ בבלי סנהדרין סט ע"א.

רש"י

עד כמה יכנסו בתוך החדש, דאם יש ביניהם יום אחד נימא דטעו בעיבור החדש. עד רובו של חדש אבל מכאן ואילך, כגון אחד אומר: בעשרים, ואחד אומר: בעשרים ואחד – לא תלינן בעיבור החדש, דכבר שמע בימים הללו שהיה חדש מעובר. שזה יודע בשני עיבורים שהיו שני חדשים מעוברים, או ביהד או בדילוג, וזה מנאן לכולן חסירין. אלא משום דאמרי: ברובא ידע. ברוב ימים שעברו כבר שמע מה היה. שיפורא שופר היו תוקעין בקידוש החדש ביום שהוא מתחיל, הן מלא הן חסר, וזה לא שמע את השופר.

מבנה הסוגיא

לב הסוגיא הוא המימרא של ר' יוחנן: "עד רובו של חודש" [3]. מימרא זו באה להגביל את ההלכה השנויה במשנתנו: "אחד אומר: בשנים בחדש, ואחד אומר: בשלשה בחדש – עדותן קיימת". כדי להבהיר את כוונת ר' יוחנן מקדימה הסתמא למימרא את השאלה "עד כמה?" [2]. רבא מנסה להוכיח שדברי ר' יוחנן ניתנים לדיוק מן המשנה, אולם דבריו נדחים [4-6].

פירוש הסוגיא

[2] עד כמה

בפשטות, המשנה עצמה אינה מגבילה את הזמן בחודש שבו מתקבלת הסתירה בעדות. אם כן, מדוע בכלל מעלה התלמוד בדעתו שיש מגבלה למספר הימים שבהם יכולה להתקבל סתירה בעדות? ברור, אם כן, שהשאלה "עד כמה" נוצרה מלכתחילה כהצעה להצגת המימרא של רבי יוחנן. ואמנם, הוספה זו מקבילה ללשון הצעה דומה במקבילה שבירושלמי, "עד היכא".

כלל חשוב בדין הסתירה בדברי העדים

בעלי התוספות שואלים: ⁴ והלוא לו היינו מדקדקים בבדיקת העדים ושואלים אותם אם הם יודעים בעיבורו של חודש, ייתכן שהיינו מגלים שהם אכן יודעים, ואז תהיה עדותם מוכחשת ובטלה, ואם כן, כיצד נהרוג את הנאשם מספק? והשיבו שמכיוון שהעדים נשאלים גם באיזה יום בשבת היה המקרה וכיוונו לאותו יום, ברור שסיבת הסתירה היא שהם אינם בקיאים בעיבור ואין זו עדות מוכחשת.

וכן פירש רש"י בפסחים יא ע"ב:

אחד אומר בשנים בחדש – הרג זה את הנפש, ואחד מן העדים אומר: בשלשה בחדש – עדותן קיימת, ובית דין היו בודקין אותן בשבע חקירות כדלקמן, וכיון דהושוו שניהן לומר בשלישי או ברביעי, וכשבדקום איזה יום בחדש אמר זה: בשני, וזה אמר: בשלישי, שניהן על יום אחד העידו אלא שזה ידע בעיבורו של חודש שחודש שעבר מלא והוקבע ראש חודש ביום שלשים ואחד, וזה שאמר: בשנים בחדש, ידע בו, וזה שאמר: שלשה, סבור שהוקבע החדש ביום שלשים, והואיל ויש טועין בכך, אף על פי שמצווין אנו לחלק את עדותן כדי שתבטל להציל את הנפש, אין בידינו כח לחלקו.

וכן פסק הרמב"ם: ⁵

עד אחד אומר: ברביעי בשבת בשנים לחדש, ⁶ והשני אומר: ברביעי בשבת בשלשה לחדש – עדותן קיימת. שזה יודע בעיבורו של חדש וזה אינו יודע.

למדנו מכאן עיקרון חשוב מאוד בחקירת העדים: כל סתירה בעדות שניתן להסבירה בצורה סבירה על פי הרגיל אצל רוב בני האדם, יש לדיינים לפרשה באופן שלא תיבטל העדות, ואפילו בדיני נפשות. ⁷ אין בעיקרון זה סתירה למה ששנינו שכל המרבה בבדיקות הרי זה משובח, ואף לא לשיטת בן זכאי שבדק בעוקצי תאנים, משום שיש לחלק בין דברים שאין רוב בני אדם בקיאים בהם לבין דברים שאין רוב בני אדם שמים לב אליהם. בראשונים, כגון ידיעת עיבור החדש – אין בודקים; באחרונים, כגון עוקצי תאנים – בודקים.

4 מא ע"א ד"ה שזה.

5 הלכות עדות ב ד.

6 גירסת כ"י תימני, עמ' רנ"ג: "...בשנים בחדש ... בשלשה בחדש...".

7 שו"ת הר"ן סי' לד, עמ' קנא. ועיינו עוד בבית יוסף חושן משפט סי' כט ד"ה וכתב שם עוד.

דברי סתם הגמרא – תירוץ ודחייה בעלמא או פסק הלכה?

לעולם אימא לך ברובה נמי לא ידע ובשיפורא ידע [6].

בפשטות נראה שזו דחייה בעלמא את דברי רבא ואין כוונתה לחלוק על ר' יוחנן. ואכן כך סוברים בעלי התוספות,⁸ הרא"ש⁹ והריב"ש.¹⁰

לעומתם, רבינו חננאל¹¹ ורבינו יונה¹² סוברים שיש כאן שתי דעות: דעה עצמאית של בעלי הסתמא מול דעת ר' יוחנן, אולם להלכה פוסקים גם הם כר' יוחנן.

גם רבינו יצחק בן משה, בעל האור זרוע, כותב בשם הראב"ש (ר' אליעזר בר' שמשון) שדברים אלה של סתם התלמוד אינם דחייה בעלמא של ראיית רבא אלא מבטאים דעה עצמאית של סתם התלמוד החולק על ר' יוחנן. יתר על כן, בעל האור זרוע מעדיף את דעת הסתמא על דעת ר' יוחנן ופוסק להלכה שגם לאחר רובו של חודש תולים בטעות של יום אחד.

פירוש רבינו חננאל לסוגיא

רבינו חננאל¹³ כותב:

ולדברי הכל, בב' ימים שהן ב' עיבורין, והוא אומר: לא הייתי יודע שאחד מהן חסר, א' בתרי שיפורי לא טעו אינשי אלא עדותן בטילה.

נראה שהקיצור א' משמעו 'אמרינן'. אולם עדיין חסרים דברי רבינו חננאל מובן שהרי העד אינו טוען "לא הייתי יודע שאחד מהן חסר" אלא להפך: "לא הייתי יודע ששניהם מלאים", ומהי אפוא תשובתנו לו: "בתרי שיפורי לא טעו אנשי"? הרי הוא לא טוען שטעה בתרי שיפורי אלא באחד. ואכן העיר המביא לבית הדפוס בגיליון דפוס וילנא: "אינו מובן. ואולי צ"ל לא הייתי יודע שהיו מעוברין ונדמו לו ששניהן היו חסרינן". וצריך עיון.

מהו רובו של חודש?

לכאורה, התשובה לשאלה זו ברורה, וכדברי הרמב"ם:¹⁴

במה דברים אמורים? עד חצות החדש. אבל אחר חצות החדש, כגון שאמר האחד: בששה עשר בחדש, והשני אומר: בשבעה עשר בחדש, אף על פי שכיוונו שניהם יום אחד מימי השבת – עדותן בטלה, שאין חצי החדש בא וכבר ידעו הכל אימתי היה ראש החדש.

וכן שנינו בתוספתא:¹⁵

אין מעברין את השנה אלא על רובו של חודש. וכמה הוא רובו? ששה עשר יום. ר' יוסי או': שתי ידות בחדש¹⁶ – עשרים יום.

נמצאנו למדים ששישה עשר בחדש נקרא 'רובו', ועשרים בו נקרא 'שתי ידות'.

אבל רש"י כתב כאן: "עד רובו של חדש – אבל מכאן ואילך, כגון אחד אומר: בעשרים, ואחד אומר: בעשרים ואחד – לא תלינן בעיבור החדש ...

8 בבא בתרא קע"א ד"ה שאם.

9 שו"ת הרא"ש כלל מה סי' כה.

10 סי' שפב.

11 כפי שנדפס על הדף בתלמוד הבבלי, דפוס וילנא.

12 חידושי רבנו יונה למסכת סנהדרין, דף ע"ב.

13 על פי דפוס וילנא.

14 הלכות עדות ב ד, בהמשך לדבריו שהובאו לעיל, ליד הערה 5.

15 סנהדרין ב ז, על פי כ"י וינה. בכ"י ערפורט נתחלף ר' יוסי בר' יהודה. וראו מהדורת צוקרמנדל, עמ' 417.

16 בסנהדרין יג ע"א נוספו כאן המילים: "וכמה שתי ידות בחדש".

מן הדוגמה שהביא רש"י נראה, לכאורה, שלדעתו עד העשרים לחודש עדין תלינן בעיבור החודש, וכאילו נדרש כאן רוב מיוחס של החודש ביחס של 2:1.¹⁷ דברים אלו תמוהים. וכתב רבינו יונה בשם רש"י: "אבל מט"ו ואילך, כגון א' אמר בכ' וא' אמר בכ"א – לא תלינן בעיבור החודש". כלומר, רש"י כתב עשרים ועשרים ואחת כדוגמה בלבד. מעין זה כתב רבינו יצחק בן משה:¹⁸ "אחד אומר: שמונה עשר בחדש, ואחד אומר: תשעה עשר בחדש". כאן מסתבר שמדובר בדוגמה בלבד.

ניתן להביא סיוע לפירושו של רבינו יונה מדברי רש"י בדף מ ע"א:

בכמה בחודש – בעשרים או בעשרים וחמשה.¹⁹

גם כאן נוקט רש"י דוגמה שמעבר לעשרים יום, וכוונתו בוודאי לדוגמה בעלמא.

אולם עדיין יש לשאול מדוע הרחיק רש"י את דוגמתו עד לעשרים בחודש?

ואכן, לדעת ר' ראובן מרגליות,²⁰ רש"י דקדק בדווקא לומר עשרים ועשרים ואחד משום שלקמן בסוגיית קידוש הלבנה אומרים נהרדעי שזמן ברכת הלבנה הוא עד שישה עשר בחודש ולא מציינים את הביטוי 'רובו של חדש' אף שהזכרתו מתבקשת מתוך השתלשלות הסוגיות זו מזו. מכאן למד רש"י שרובו של חדש צריך להיות רוב הניכר, ושישה עשר אינו רוב הניכר.

פתרון אחר לבעיה מבוסס על מקבילה נוספת:²¹

וכמה רובה של חודש? ששה עשר יום, דברי ר' יהודה. רבי יוסי אומר: אחד ועשרים יום ...

לפי מקור זה, ר' יהודה ור' יוסי נחלקו בשאלה כמה הוא רובו של חדש. לפי ר' יהודה, רוב הוא כל שהוא מעל חצי, ולפי ר' יוסי, רוב הוא דווקא רוב הניכר. ייתכן שרש"י ביקש לפרש באופן שיתאים לכל הדעות והשיטות.

האם עד רובו – עד ועד בכלל?

כתב הרדב"ז בפירושו על הרמב"ם שציטטנו לעיל:

ומה שכתב רבנו עד חצות החודש היינו עד ועד בכלל, ועד רובו של חדש דאמר ר' יוחנן היינו עד ולא עד בכלל. ואיכא למידק, הרי שאמר אחד: בחמישה עשר, ואחד אמר: בשישה עשר, מאי? ומהמשל שכתב רבנו משמע שעדותן קיימת, וטעמא דבעינן כל העדות ברובו של חדש – לבטלו.

אולם מרש"י, שכתב: "עד רובו של חדש – אבל מכאן ואילך, כגון אחד אומר: בעשרים, ואחד אומר: בעשרים ואחד – לא תלינן בעיבור החדש..."²², משמע אמנם שהיום העשרים שייך עדיין לשני השליש הראשונים של החודש, ולו היה אחד אומר: בתשעה עשר, ואחד אומר: בעשרים, היה כשר, אבל מכל מקום, די בכך שאחד העדים יעבור את היום הקובע כדי לפסול את עדותם. גם ממה שכתב רבנו יונה בשם רש"י "אבל מט"ו ואילך" נראה שדי בכך שאחד העדים יעבור את חצי החודש, ועד – ולא עד בכלל.

כמו כן, עצם דיוקן של הרדב"ז שר' יוחנן שאמר עד רובו, היינו עד ולא עד בכלל, נסתר מלשון התוספתא שהובאה לעיל:²²

אין מעברין את השנה אלא על רובו של חדש. וכמה הוא רובו? ששה עשר יום. ר' יוסי או': שתי ידות בחדש – עשרים יום.

17 וכן בברכות מח ע"א לענין זימון בעשרה: "רובא דמנכר בעינן". ועיינו במחלוקת האחרונים לענין ביטול איסורים: שולחן ערוך יורה דעה סי' קט; פתחי תשובה שם, סעי' קטן א.

18 אור זרוע פסקי סנהדרין ה צד.

19 אצל א' סופר (מהדיר), תוספות חכמי אנגליה למסכת סנהדרין, עמ' 59, הגרסה ברש"י היא: "בכ' לחדש או בכ"ב", עיינו שם.

20 מרגליות הים, עמ' 168, בשם אמרי הצבי.

21 סנהדרין יב ע"ב.

22 סנהדרין ז, על פי כ"י וינה.

[6] ובשיפורא ידע – מנהג תקיעת השופר בראש חודש

מסוגיינתנו משמע שנהגו לתקוע בשופר בהכרות ראש חודש.²³ מנהג זה נמשך עד לתקופת הגאונים.²⁴ בפיוט 'קידוש ירחים' לר' פינחס נזכר שהיו תוקעים תשר"ת או תר"ת.²⁵ נראה שתקיעת השופר נועדה לייחס לקידוש החודש משמעות דתית ולא רק עניין פרוצדורלי של קביעת תאריך.²⁶

אבל ממקורות אחרים עולה שהתקיעה בראשי חדשים לא היתה בשופר אלא בחצוצרות. כך משמע מהמקרא:²⁷ "וּבַיּוֹם שִׁמְחַתְכֶם וּבְמוֹעֲדֵיכֶם וּבְרָאשֵׁי חֳדָשֵׁיכֶם וּתְקַעְתֶּם בַּחֲצֹצְרוֹת עַל עַלְתֵיכֶם וְעַל זְבָחֵי שְׁלָמֵיכֶם וְהָיוּ לָכֶם לְזִכְרוֹן לִפְנֵי אֱלֹהֵיכֶם אָנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם". וכן במדרש:²⁸ "השבת – בחצוצרות היא מתקדשת, וכן ראשי חדשים והמועדים, שנאמר: וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם ותקעתם בחצוצרות". אמנם לגבי הראיה מהמקרא אפשר לומר ששם מדובר בתקיעות שתקעו על הקרבנות והמדרש מביא את הכתוב כאסמכתא בעלמא.²⁹ מכל מקום, הקושי מן המדרש עצמו, בעינו עומד. נראה לי שפתרון פשוט מצוי בסוכה לד ע"א (= שבת לו ע"א):

אמר רב חסדא, הני תלת מילי אשתני שמיייהו מכי חרב בית המקדש:
חלפתא ערבתא – ערבתא חלפתא. מאי נפקא מינה? ללולב.
שיפורא חצוצרתא – חצוצרתא שיפורא.³⁰ מאי נפקא מינה? לשופר של ראש השנה.
פתורתא פתורא – פתורא פתורתא. למאי נפקא מינה? למקה וממכר.

בהתאם לכך נאמר בסוטה מג ע"א:

... וחצוצרות התרועה – אלו השופרות.³¹

אבל במקבילה בתוספתא³² ליתא "וחצוצרות התרועה – אלו השופרות". נראה אפוא שחילופי שופר/חצוצרה אופייניים ללשון חכמי בבל דווקא. המדרש, לעומת זאת, נקט לשון המקרא, ולכן אין סתירה כלל בין המקורות. הכלי המכונה בבבלי 'שיפורא' הוא הכלי המכונה בפי חכמי ארץ ישראל 'חצוצרה'.

וכן נראה מהמקור הבבלי הבא, המתעד את צידו השני של החילוף:³³

שאלתא דמחייבין דבית ישראל למתקע בחצוצרתא בחד בתשרי, דכתיב: בחדש השביעי וגו' (במדבר כג כד), אע"ג דכתיב: תקעו בחודש שופר (תהלים פא ד) ... אמר רב חסדא: הני תלת מילי אישתנו משחרב בית המקדש ואילך: שיפורא חצוצרתא.

23 ראו: צ"א שטיינפלד, "על תקיעת שופר בראש חודש", המביא ראיות נוספות רבות לקיומו של מנהג זה.

24 י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 29. ועיינו שם, הע' 22-24.

25 א' מרמורשטיין, 'קידוש ירחים דר' פנחס', ועיינו ערו: שטיינפלד שם ותבורי שם.

26 כך עולה מנדה לח ע"א. וכן פירש בערוך השלם, כרך ה, עמ' 141, ערך שופר, ב.

27 במדבר י י.

28 תנחומא בובר מטות ב.

29 שטיינפלד, שם, עמ' 350. מעניין שדווקא פסוק זה נבחר להיות הפסוק האחרון של סדר שופרות בתפילת מוסף של ראש השנה אף שאינו עוסק כלל בשופרות. ראו בעניין זה: יעקובסון, נתיב בינה, כרך ה, עמ' 163-164.

30 וברש"י שם: "שיפורא – כפוף. חצוצרתא – פשוטה, ואינה של איל".

31 וכן נראה משבת לה ע"ב-לו ע"ב.

32 סוטה ז יז, מהדורת ליברמן, עמ' 197. ועיינו שם בשנויי נוסח נוספים.

33 שאילתות דרב אחאי גאון פרשת חאת הברכה שאילתא קעא ד"ה שאילתא דמחייבין.

וכן נראה מהשוואת המקורות הבאים:

בבלי שבת לה ע"ב	תוספתא סוכה ד יא-יב
אלא מקום צנוע יש לו לחזן הכנסת בראש גג	אלא מקום היה בראש הגג
ששם מניח שופרו	ששם חזן הכנסת מניח חצוצרות...

ופעמים שאף במשנה נקראו השופרות חצוצרות:

משנה קינים ג ו

אמר ר' יהושע, זה הוא שאמרו: כשהוא חי — קולו אחד; וכשהוא מת — קולו שבעה. כיצד קולו שבעה? שתי קרניו שתי חצוצרות...³⁴

סיכום

המנהג הארץ-ישראלי היה לתקוע בחצוצרות מתכת בשעת קידוש החודש. רב חסדא מעיד שבבבל נשתבשו לקרוא לחצוצרה שופר, וזהו פשר 'שיפורה' שבסוגייתנו.

34 וראו בפירוש רבינו עובדיה מברטנורה שם. והשוו עבודה זרה מז ע"א, בתוספות ד"ה קרניה ובחידושי הרמב"ן; זבחים סח ע"א ובתוספות ד"ה כשהוא חי.